

GEÇMİŞİN HAKİKAT ÂLEMİNDEN İNTERNETİN SANAL ÂLEMİNE (Şİİ VE SÜNNİ DİYALOG ve YAKINLAŞMA ÇALIŞMALARI)

Yazar: Dr. İbrahim Barca¹

Alınma Tarihi: 24/02/2016

Başvuru Tarihi: 05/03/2016

ÖZET

Günümüzde artık insanların alışveriş, dinlenme, müzik, eğlence vb. günlük birçok aktivitelerini yapabildikleri, bilimsel, sanatsal ve felsefi tüm öğrenme ve öğretim eylemlerini gerçekleştirebildikleri, kendisi aracılığıyla tüm dünya ile iletişim sağlayabildikleri internet; dini, fikri ve ideolojik manada da önemli bir konuma sahiptir. Zira bugün, geçmişte klasik medya araçları ile yapılamayan birçok dini, fikri ve ideolojik toplu ve bireysel ritüel, çalışma ve eylem internet aracılığıyla yapılabilmektedir.

Bu makalede internetin henüz bulunmadığı dönemlerde Şii ve Sünni dünyadan bazılarının gerçekleştirdiği veya gerçekleştirmeye çalıştıkları mezhepler arası diyalog ve yakınlaşma çalışmalarına kıyasla internet üzerinden yapılan bu türden çalışmalar incelendi.

Konunun seçimi dolayımındaki amaç, sözü edilen kıyas neticesi ile internet üzerinden yapılan Şii ve Sünni diyalog ve yakınlaşma çalışmalarının gerçekte yakınlaşma ve diyaloga ne denli hizmet ettiğini ortaya çıkarmaktır.

Makale bir giriş, internet öncesi ve internet üzerinden yapılan Şii-Sünni diyalog ve yakınlaşma çalışmaları ve kıyasın neticelerinin yer aldığı bir sonuç bölümünden meydana gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şii, Sünni, Diyalog, Sanal Âlem, İnternet

---

1. Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Öğretim Üyesi Ve Al-Mustafa Sanal Üniversitesi öğrencisi, bureyha2008@gmail.com

GİRİŞ

Bugün internet/sanal alem, birçok alanda insanları zaman ve mekan sınırlarından azade kılmış ve kılmaktadır; yönetim/bürokrasi, sanat, iletişim, reklam, tanıtım, seyahat, turizm, ekonomi, ticaret, kültür ve sosyal gibi alanlarda insanlığa birçok kolaylıklar sağlamıştır.

İnsanlar, artık zaman ve mekan sınırı olmaksızın alışveriş yapmakta, sohbet etmekte, devlet kurumlarına dilekçeler göndermekte, eğitim ve öğretim faaliyetlerini almakta vb. daha birçok faaliyeti kolaylıkla yapabilmektedir. İnternet bunların yanında din müntesiplerine küresel ölçekte iletişim imkânı sağlama, dini bilgi edinme/bilgilendirme, dini propagandada bulunma, dini eğitim ve terbiyeye destek sağlama, dini mobilizasyon için yeni bir platform oluşturma ve teoloji çalışmalarına katkıda bulunma gibi birçok avantajları beraberinde getirmiştir. Buna paralel günümüzde “İnternet ve din etkileşimi” diye müstakil bir çalışma alanı bile meydana gelmiştir.¹

Batıda yaygın ve etkin olan dinlerin internet ortamındaki temsiliyet oranı Asya, Afrika, Ortadoğu ve Uzakdoğu ülkelerindeki İslamiyet ve Hinduizm gibi dinlerin temsiliyet oranlarından daha fazladır. Bu duruma, Müslüman ülkelerdeki bilgisayar teknolojilerinin altyapı yetersizliği, eğitim seviyesinin düşüklüğü, kullanıcıların internet üzerindeki maliyeti karşılayamamaları ve sansür gibi sebepler ileri sürülebilir.²

İslam'ın bilgisayar ağlarıyla tanışması, 1980'li yıllarda ABD'deki yüksek teknoloji enstitülerinde eğitim gören Müslüman öğrencilerin çalışmaları sonucunda gerçekleşmiştir. Bu öğrenciler, başta Kur'an ve Hadis metinleri olmak üzere dini içerikli dokümanları tarayarak, internet ortamına aktarmışlardır.

---

1. Haberli, 2014, s. 12.

2. a.g.e, s. 60.

Yine ilk İslami web siteleri de 1990'lı yıllarda Afrika ve Asya'dan ABD'ye mühendislik eğitimi almaya giden Müslüman öğrencilerin çalışmaları sonucu, diğer web siteleriyle eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır.

İslam'ın internet ortamında belirgin hale gelmesi ise ABD'deki İkiz Kulelere yapılan 11 Eylül 2001 saldırısından sonra gerçekleşmiştir. Bu saldırının ABD tarafından İslami bir terör örgütü olarak nitelendirilen el-Kaide'ye isnad edilmesi, ABD ve Batı'da bütün dikkatlerin İslam'a çevrilmesine yol açmıştır.

Bunun sonucunda milyonlarca internet kullanıcısı, saldırının nedenini anlamak ve İslam hakkında bilgi sahibi olmak amacıyla web siteleri ve bloglara akın etmiştir. Bu durum, internet ortamındaki diyalog ve İslam'ı müdafaa etme çabalarının artmasına, dolayısıyla İslami web sitesi ve blogların artış göstermesine yol açmıştır.¹

Müslüman birey, cemaat, örgüt ve devlet kurumları – diğer din müntesiplerinin de yaptığı gibi- birçok farklı alanda internetten istifade etmektedirler. Bu kapsamda dinlerini anlatmak, savunmak, yaymak, öğretmek-öğrenmek ve kendileri ile dindaşlarını motive etmek gibi alanlar da bulunmaktadır.

Ayrıca Müslümanlar, dinleri yanında mensubu buldukları mezheplerini anlatmak, tanıtmak, savunmak, yaymak ve mezheptaşları ile iletişim kurmak ve etkileşim içinde olabilmek gibi amaçlar için de interneti kullanmaktalar.

Bugün internet ortamında değişik mezheplere bağlı özel ve tüzel kişiliklere sahip Müslümanların kurduğu, yönettiği ve katkıda bulunduğu binlerce resmi veya gayri resmi web siteleri, bloglar ve sanal sohbet odaları bulunmaktadır.

---

1. Haberli, 2015, s. 46-47.

Malum olduğu üzere gerçek hayatta mezhep bağılılarından bazıları radikal, tutucu ve mutassıb olduğu gibi esnek, diyaloga ve yakınlaşmaya açık mezhep bağılıları da mevcuttur. Doğal olarak özgür bir iletişim ve etkileşim ortamı olan internette mezhep taassubu olanlar bu özelliklerini yansıtmakta ve sürdürmektedir. Bunun karşılığında ılıman ve esnek olanlar da esnekliklerini, diyaloga ve yakınlaşmaya açık durumlarını internet üzerinde göstermektedirler ve bu yönde hareket etmektedirler.

İslam mezhepleri arasında genel anlamda ikili bir yapı bulunmaktadır. Birincisi Müslüman dünyanın çoğunluğunu ortodoks çoğunluğunu oluşturan Ehl-i sünnet veya Sünnilik mezhebi iken diğeri onlara göre sayıca daha az olan Şia veya Şiilik mezhebidir.

İslam coğrafyasının hemen hemen her yerinde az veya çok bu iki mezhebe mensup olan Müslümanlar bulunmakta ve birçok İslam beldesinde bu iki mezhep taraftarları beraberce yaşamaktalar. Bu iki ana mezhep kendi içerisinde Zeydiye, Caferilik/İmamiye/İsna Aşeriye, İsmailiye, Eşari, Maturidi, Mutezile, Mürcie, Hanefilik, Şafiilik gibi akidevi ve ameli birçok alt mezhep barındırmaktadır. Bunların yanı sıra her iki ana mezhep içinde Ahmedilik, Vahhabilik ve İbazilik gibi nasları diğerlerinden değişik yorumlayan ve farklı bir yaklaşıma sahip ılıman veya radikal guruplar da yer almaktadır.

Şia ve Ehl-i sünnet mezhepleri arasında var olan ihtilaflar, her dönemde harici veya dahili eller tarafından istismara açık bir alan teşkil etmektedir. Bazı hassa dönemlerde ise bu ihtilaflar kaçınarak ve alevlendirilerek bu iki kardeş mezhep arasında tarihin bazı dönemlerinde çatışmalar çıkartılmış ve bugünkü hassas zaman diliminde de çıkartılmaya çalışılmaktadır.

Her iki mezhepten bu durumu kavrayan duyarlı ve bilinçli Müslümanlar olduğu gibi bunun farkına varamayan ve/veya vardığı halde ne yazık ki art niyetli olan Müslümanlar da bulunmaktadır. Bu yüzden de her iki mezhep müntesipleri arasında her dönemde mutaasıplar ve diyalog yanlıları olmuştur ve bugünde bu durum söz konusudur. Bu makalede özellikle her iki mezhepten mezhepler arası diyalog ve takrib/yakınlaşma yanlılarının internet öncesinde ve internet aracılığı ile bu bağlamdaki çalışmaları irdelenecektir.

İNTERNET ÖNCESİ DİYALOG VE YAKINLAŞMA ÇALIŞMALARI

İlk dönem Siyer/Meğazi ve diğer İslam tarih eserleri incelendiğinde Hz. Ali'nin henüz Hz. Peygamber hayatta iken bir kısım sahabelerle bazı sorunlar yaşadığı ve ona diğerlerinden daha çok bağlı olan ve onu diğer sahabelerden daha çok seven yakın bir arkadaş gurubunun ortaya çıkmış olduğu kaydedilmiştir.¹

Hz. Peygamber'in vefatı ile ortaya çıkan halifelik meselesi ve bu mesele bağlamında ortaya çıkan sorun ve tartışmalar yukarıda bahsi geçen durumu daha da netleştirmiştir. İslam tarihinde Hz. Osman'ın bir iç isyan sonucu evinin kuşatılarak öldürülmesi Hz. Ali bağlıları ile karşıtlarını artık geri dönülmez bir yola sevketmiştir. Hz. Ali'nin halife olması akabinde meydana gelen ilk iç savaşlar Cemel, Siffin ve Nehrevan ile Hz.

Ali'nin yine bir Müslüman tarafından suikaste kurban gitmesi Müslümanlar arasında bugüne kadar gelen ayrışma, bölünme ve kutuplaşmanın alt zeminini oluşturmuştur.

---

1. İbn Sa'd, s. 22-23, 29-31; el-Kuncî, 1404, s. 286-290.

Bu olayların yaşandığı Dört halife dönemi evvele mirde ve gerçekte siyasi bir karakter arz eden birçok olay ve tartışmaların dini bir vecheye bürünmesinin ilk adımlarının da atıldığı bir dönem olma özelliğini taşımaktadır.¹

Yaklaşık 90 yıl süren Emeviler dönemi ile Hz. Ali şiasının/taftalarının onun çocukları ve torunları etrafında kendisini değişik şekillerde yaşattığı ve birçok tazyikata ve işkenceye maruz kaldıkları bir dönemdir.

Muaviye tarafından büyük sahabi Hucr b. Adî ve 5 arkadaşının katledilmeleri, Hz. Hüseyin'in beraberindeki bazı akrabaları ve yakınları ile beraber Kerbela'da katledilmesi, Yezid'in komutanı Müslim b. Ukbe tarafından Medine'de gerçekleştirilen üzücü Harre vakası, Hz. Hüseyin'in intikamının alınması için ortaya çıkan Tevvâbün ve Muhtâr es-Sekâfi hareketleri, Hz. Hasan'ın Muaviye'ye karşı elinin zayıf olması sonucu sulh anlaşmasını kabul etmesi, Emeviler dönemi boyunca Halife Ömer b. Abdülaziz gibi istisnalar hariç diğer yöneticiler tarafından Hz.

Ali'nin nesline karşılık genel anlamda kötü muamele edilmesi, onlara devamlı şüphe ile bakılması ve Ehl-i beyt taftalarının kendi içindeki ayrışma ve kavgaları konumuz bağlamında bu dönemde yaşanan ve hatırlanması gereken bazı önemli olaylardır. Öte tarafta Emevilerin baskısına ve dışlamasına maruz bırakılan Hariciler genellikle gizlenmiş, mevali ise Ehl-i beyt taftaları gibi baskı altında olduklarından Ehl-i beyt taftaları ile bir problem yaşamamaya çalışmış, onlara yakın durmuş, hatta mevaliden birçok kişi Ehl-i beyt şiası olmayı tercih etmişlerdir.

---

1. İbn Şebbe, 1979, Cilt 4, s. 952-1315; İbnü'l-Esîr, 1987, cilt 3, s. 92-122.

Bu dönemde siyasi kaynaklı belli gruplaşmalar vaki olsa da akide ve amel bazında Şiilik ve Sünnilik ayrımı henüz tam olarak kesinleşmemiştir. Bu dönemdeki ayrışmalar daha çok siyasi bağlamda olup dönemin sonlarına doğru yaşanan siyasi olayların dini olarak temellendirilmesine de çalışılmıştır.

Emevilerin son yıllarında onlara karşı oluşan muhalefetin başat unsuru bazı Arap ve mevalilerin meydana getirdiği Ehl-i beyt taraftarları idi. Ancak Abbasoğulları, ileride başarıya ulaşacak karşı devrimin liderliğini ele geçirip kendi devletlerini kurdular. “Mevali olan olmayan herkese adalet”, “Alioğullarının hakkının verilmesi” vb. sloganlarla hareketlerini ve sonrasında da yönetimlerini meşrulaştırmaya çalışan Abbasiler, Hülagü'nun 656/1258 yılında Bağdat'ı işgaline kadar hüküm sürdüler.

Emevi ailesinden olan herkesi katleden hatta mezardakileri bile çıkartıp yakan ve cesetlerini teşhir eden Abbasilerin hakim oldukları yıllarda Ehl-i beyt taraftarları yine rahatlık ve emniyet içinde olmadılar. Cafer-i Sadık gibi 12 imamın bazıları bu dönemde baskıya maruz kaldı ve İmam Rıza gibi bazıları da öldürüldü. Yine bu yönetimin ilk yıllarında Ehl-i beyt taraftarları için üzüntü veren Muhammed en-Nefsü'z-Zekiye isyanı ve Fah vakası (8 Zilhicce 169/11 Haziran 786) gibi olaylar yaşanmıştır.¹

Abbasiler döneminde, önceki dönemlerden süregelen tartışmalar, siyasi ihtilafların dini bir temele oturtulması, kelami ihtilaflar ve herkesin kendi görüşünü Kur'an ve sünnet ile desteklemesi gibi çabalar devam etmiştir.

---

1. Konu ile ilgili olarak bkz: İbnü'l-Esîr, 1987, s. 21, 77, 124, 137, 142-146, 168-171, 229, 265; M. Salih Geçit, 2016, s. 957.

Ancak yine de Abbasilerin döneminin ilk yarısı boyunca Müslüman toplumda bir Şiilik ve Sünnilik kavgasından ve çatışmasından bahsedilemez.

Abbasi halifesi el-Mutasım ile önemli oranda İranlı ve Türk mevali yönetimde ve orduda görev almaya başlamıştır. Hz. Ali'nin torunlarından bazı kimselere de valilik veya emirlik gibi görevler verilmişse de Şiiler için henüz müstakil bir yönetimden bahsetmek mümkün değildir.

Ancak Şiilik bu dönemde Arap olmayanlar arasında hızlıca yayıldı. Şam diyarında yaşayan ve küçük emirlikler kurmuş İmamiyye Şiileri ile Sünni olan yöneticiler ve/veya Sünni halk arasında Haçlılara karşı bir ortaklıktan ve beraberce sorunsuz yaşamaktan bahsedilebilir. Örneğin Trablus Emiri Fahreddin İbn Ammâr Haçlılara karşı Şii olan Fatımilerden değil de Sünni olan Dımaşk, Hums ve daha sonra da Bağdat'taki yöneticilerden yardım istemiştir. Şii olan İbn Ammâr, Haçlılara karşı verdiği mücadeleden dolayı birçok Sünni tarihçi tarafından övülmüştür.¹

Abbasilerin düşüş ve gerileme yılları olan ikinci dönemde Bağdat'ta yaklaşık 100 yıl (932-1062) hüküm sürecek olan İran menşeli Şii Büveyhi hanedan devleti kuruldu. Bu dönem, Şiiliğin kurumsal/mezhebî kimlik inşa dönemidir. Mamafih zorla mezhep değiştirme veyahut insanları zorla bir mezhebin usul ve uygulamalarına dâhil etme çabası yoktur. Her grup kendi mezhebinin sınırları içinde kalmıştır.²

Meselâ 437/1046 yılında Bağdat'ta Sünnilerle Şiiler Yahudilere karşı ortak bir mücadeleye girişmiş, bu münasebetle 442'de (1051) aralarında ciddi yakınlaşma

1. el-Şenkitî, 2016, s. 140, 147, 150, 151, 153.

2. Çelenk, 2013, s. 68-69.

meydana gelmiş, Sünnîler Hz. Ali ve Hüseyin'in kabirlerini ziyarete başlamış, Şiiler de Sünnîler'in camilerinde namaz kılmış, sahabe hakkında kötü konuşmaktan vazgeçmiştir.

Aynı dönemde Şia'nın önemli âlimlerinden Ebû Ca'fer et-Tûsî, Tefsîrû't-tibyân adlı eserinde âyetleri her iki mezhebe ait rivayetlerle yorumlamış, Şii müfessirlerinden et-Tabersî Mecma'u'l-beyân'da et-Tûsî'yi izlemiş ve mezhebi yakınlaşmayı çağrıştıran faaliyetlerin öncüsü kabul edilmiştir.¹

Yine bu dönemde Kuzey Afrika, Mısır, Filistin ve Suriye topraklarında 910-1171 yılları arasında hüküm sürmüş Şii Fatımiler devleti kuruldu. Hem Büveyhiler hem Fatımiler Şiiliği benimsemiş ve Şiilik bağlamında akidevi, ameli, pratik ve teorik manada birçok yenilik ihdas etmiştir. Bu dönemde siyasi destek de bulan Şii ulema müstakil eserler yazmaya başlamışlardır.

Sıkâtü'l-İslâm Ebû Cafer Muhammed b. Ya'kûb Küleynî el-Usûl mine'l-kâfi'yi (v. 329-8),² Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Babeveyh el-Kummî (v. 381) Men lâ yehduruhu'l-fakîh³ ve Tahzîbü'l-Ahkâm fi Şerhi'l Muknia adlı eserleri, Şeyhu't-Tâife Muhammed b. Hasen et-Tûsî el-İstîbâr fi mâ uhtülîfe mine'l-Ahbâr, Şeyh Müfid el-İrşâd ve evâilü'l-Makalât adlı eserleri, eş-Şerîf er-Radî en-Nehcü'l-belâğa'yı, eş-Şerîf el-Murteza el-Emalî ve es-Safî adlı eserleri bu dönemde derlemiş ve/veya telif etmişlerdir.

Bu eserler bugün için Şiiliğin çoğunluğunu oluşturan 12 İmam inancını kabul eden mezhebin en önemli kaynak eserleri olarak kabul edilmektedir.

---

1. Üzüm, "1998, s. 468.

2. el-Kuleynî, 1981.

3. a.g.e.

Şii-Sünni ilişkileri, Şah İsmail'in Mayıs 1502'de İran şahı olup Safevi Devleti'ni kurması ile farklı bir evreye girmiştir. Safevi iktidarı Şiiliği resmi mezhep olarak kabul ederek batısındaki Sünni Osmanlı Devleti'yle, doğusundaki Sünni Moğol İmparatorluğu'ndan kendisini tamamen ayıştırmıştır.

Bununla birlikte özellikle Irak gibi devlet otoritesinin pek hissedilmediği bölgelerde Şii ve Sünnilerin birbirlerine yardım ettikleri dönemler de olmuştur. Zira Safevilerle genel anlamda Şii ve Sünniler arasında hem psikolojik hem de fiziki hudutların oluşmasıyla, kaynaşmayı sağlayacak ortak mekânlar da ortadan kalkmış oldu.¹

Görünüşte Şiilik ve Sünnilik çatışması olarak algılanan Osmanlı ve Safevi mücadelesi ise aslında her iki devletin kendisini var etme mücadelesiydi. Şiilik Safeviler için Sünnilik ise Osmanlı için var olmanın en önemli araçlarından ve silahlarından.

XVIII. asrın başlarında Safevi Devleti, ciddi sarsıntılar geçiriyordu. Bu ortamda Şah Tahmasb, Horasan'daki Türkmen aşiret reislerinden olan Fatih Ali Han'dan yardım istemişti. İşte, daha sonra Tahmasb Kulu ünvanını alacak olan Nadir Şah, yardıma gelen Afşarların başında bulunuyordu. 1731 yılında Nadir Şah, Şah Tahmasb'ın yerine onun kardeşi olan çocuk yaştaki Abbas'ı getirerek devletin idaresini bütünüyle ele geçirdi ve bir süre sonra da kendi şahlığını ilan etti. Nadir Şah, 1736 yılında Osmanlı devletine elçi göndererek barış yapılmasını ister.

Mevcut koşullar her iki devleti de barışa zorlamaktadır. Osmanlı sulh murahhası Genç Ali Paşa ile İran murahhası Mirza Muhammed, müzakerelere başladılar.

---

1. Hakyemez, 2009, 23-24.

Sınırlar konusunda, esirlerin serbest bırakılması konusunda uzlaşma sağlanabilmiş olmasına rağmen, Mirza Muhammed'in üzerinde ısrarla durduğu "Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabulü" konusunda Osmanlı tarafı uzlaşmaya yanaşmamıştır. Bu doğrultuda, tekrar heyetler gidip gelmiştir.

Ulemadan bazı kimselerin de katıldıkları uzun müzakereler yapılmıştır. Sonuçta, Caferi mezhebinin kabulü ve Kâbe'de Caferiler için bir rükün tahsis edilmesi konuları üzerinde anlaşma sağlanamadan Nadir Şah Hind seferine çıkmış, Osmanlılar da Ruslarla savaşmak durumunda kalmışlardır. Dört yıl süren Hind seferinden dönen Nadir Şah, Hacı Han isminde bir elçi göndererek, daha önce çözüme kavuşturulmamış olan Caferiliğin kabulü ve Kâbe'de Caferi mezhebi için bir rükün tahsisi meselesini yeniden gündeme getirmiştir.

Osmanlı Devleti, bu iki özel teklifi kabule yine yanaşmamıştır. Daha sonra Nadir Şah, Kerkük'ü işgal etmiş; Musul ve Kars'ı muhasara etmiş; 1745 yılında da Revan Savaşı olmuştur. 1746'da tekrar barış arayışları gündeme gelmiş; Nadir Şah'ın Caferi mezhebinin tanınması talebinden vazgeçtiği dile getirilmiş ve barış anlaşması yapılmıştır.

Sözü edilen barış sürecinde, Nadir Şah'ın talebi üzerine, Bağdat valisi Vezir Ahmet Paşa, Şii ulema ile Sünni-Şii görüş ayrılıklarını görüşmek, tartışmalar yapmak amacıyla Abdullah Efendi b. Hüseyin es-Süveydî'yi görevlendirir. es-Süveydî, katılmış olduğu tartışmaları en-Nefehâtü'l-miskiyye fi'r-rıhleti'l-Mekkiyye ismiyle kaleme aldığı eserinde genişçe anlatmıştır.

Eserin Sünni-Şii ittifak arayışları ile ilgili kısmı, el-Hucecû'l-kat'ıyye li't-tifâki'l-firaki'l-İslâmiyye adıyla 1323 yılında Mısır'da basılmıştır.

Nitekim Osmanlı vezirlerinden Koca Ragıp Paşa (1698-1763) da yok yere Müslüman kanı dökülmemesi için, Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul edilebileceği doğrultusunda görüş beyan etmekten çekinmemiştir.

es-Süveydî'nin naklettiğine göre, Nadir Şah, tartışmanın maksadını şöyle açıklar: “Ülkemde iki fırka var: Türkistan ve Afganlılar, İranlılara ‘siz kâfirsiniz’ diyorlar. Küfür çok çirkin bir şeydir. Ülkemde insanların birbirlerini tekfir etmeleri doğru değil. Şimdi sen benim vekilimsin.

Tekfir ithamlarını ortadan kaldıracak ve üçüncü fırkanın yapmaları gereken hususları tespit edeceksin” Bu ifadeler, Nadir Şah'ın öncelikle kendi ülkesinde yaşayan Şii ve Sünni Müslümanların birbirlerini tekfir etmelerinden duymuş olduğu rahatsızlığı göstermektedir.¹ Nadir Şah döneminde ulaşılan diplomatik ilişkiler ile dini tarafları bir araya getirme çabaları onun vefatı ile son bolmuş.²

Şia ve Ehl-i sünnet mezhepleri arasında yakınlaşmanın ve diyalogun oluşması, yapay ihtilaflardan dolayı İslam ümmeti mabeynindeki bölünmüşlüğü giderilmesi için XX. yüzyılda büyük gayret gösteren ve bu konuda önemli çalışmalar yapan Şia ve Ehl-i sünnet âlimlerden bazıları şöyle zikredilebilir: Şeyh Cemaleddin Afganî (v. 1897), Şeyh Muhammed Hasen el-Azamî, Şeyh Muhammed Abduh (v. 1905), Ayetullah Kâşifü'l-Ğitâ Muhammed Hüseyin b. Alî b. Rızâ en-Necefî (v. 19 Temmuz 1954), Ayetullah İmam Humeynî (3 Haziran 1989), Hasen el-Benna (v. 12 Şubat 1949), Nevvâb Safevî, Muhammed Mehdi Akif, Muhammed Ğazalî, Seyyid Kutup, Abdülmecid Selîm, Mahmûd Şaltût (v.1963),

1. <http://www.hasanonat.net/index.php/93-xvii-asyrda-sunni-sii-itifak-arayislar-uzerine>, 20/06/2017.

2 Çelenk, 2013, s. 80-82.

Ayetullah Seyyid Hüseyin Burucerdî (v. 1962), Ayetullah Muhammed Takî Kummî, Musa Sadr, Fethî Şikâkî, Ayetullah Ali Hamaney, Seyyid Muhammed Masum Hüseyin Şah Nagavî, Ayetullah Ali Sistanî.¹

Geçen yüzyıl içinde 6 Şaban 1350/10 Aralık 1931 tarihinde Kudüs'te düzenlenen İslam Genel Kongresi (The General Islamic Congress) İslam inancını ve değerlerini yaymak için etnik köken ve mezhep ayrımı yapılmaksızın Müslümanlar arasında işbirliğini sağlamak ve genel İslam kardeşliğini geliştirmek yönünde çok önemli kararlar alınmıştır.

Zamanın Kudüs genel müftüsü Hacı Emin el-Hüseyinî'nin (v. 1974) ev sahipliğinde Kudüs'te gerçekleştirilen kongreye, aralarında Türkiye, Suriye, İran, Irak, Filistin, Yemen, Tunus, Trablusgarp (Libya), Mısır, Yugoslavya, Endonezya, Doğu Türkistan başta olmak üzere 22 ülkeden/bölgeden 153 delege katılmıştır.

Kongrede, mezhep ayrımı gözetilmeksizin İslam kardeşliğini geliştirmek ve Müslümanların menfaatlerini birlikte savunmak için İslam ülkelerinin temsilcilerinin kendi iradeleriyle bir araya gelmelerini sağlamak gibi ümmetin vahdeti bakımından çok büyük önem arz eden konular üzerinde konuşulmuştur. Ayetullah Kâşifü'l-Ğitâ Muhammed Hüseyin b. Alî b. Rızâ en-Necefî birlikteliğinin nişanesi olarak Kudüs'te on bin kişiye Cuma namazı kıldırmıştır.²

Şeyh Mahmud Şaltût, Şeyh Muhammed Medenî, Seyyid Abdülhüseyin Şerefüddîn, Ayetullah Seyyid Hüseyin Burucerdî, Ayetullah Muhammed Taki Kumî ve Allâme Tabatabaî gibi İranlı, Iraklı ve Lübnanlı âlimlerin

---

1. <http://www.taghrib.org/farsi/pages/tex2.php?tid=19>, 15/07/2017. s. 2; es-Sadr, 2007, s. 27, 60-61; Kaplan, 2013, s. 258; <https://samidamar.wordpress.com/2009/04/14/muhammed-mehdi-akif-ihvan-ve-islami-vahdet/>, 14/07/2017; <https://www.tasnimnews.com/tr/news>, 15/07/2017.

2. Kaplan, 2013, s. 259; Geçit, 2016, s. 961.

desteği ile Kahire'de 1945 yılında Darü't-Takrîb Beyne'l-Mezâhib el-İslâmiye (İslami Mezhepleri Yakınlaştırma Cemiyeti) kurulmuştur.

İhvânü'l-Müslümîn cemiyetinin kurucusu Şehid İmam Hasen el-Benna, bu cemiyetin çalışmalarına katılarak Şii ve Sünnilerin müşterek akaid ve ilkeler etrafında toplanıp imanın bir şartı veya dinin bir rüknü olmayan ve dinin tartışma götürmez herhangi bir hükmünü inkâr sayılmayan konularda birbirlerini mazur görmeleri fikrini amel sahnesine getirmek için çalıştı. Bu cemiyet, yakınlaşma ve diyalog çalışmaları kapsamında Risâletü'l-İslâm dergisini çıkardı.

İlk sayısı 1949 yılında yayımlanan dergi, 1972 yılına kadar yayım hayatına devam etti. Söz konusu kurum bu yıldan sonra maalesef dağılmıştır. Bu cemiyet XII. yüzyılın ünlü Şii âlimi Ebû Ali et-Tabersî'nin Mecmau'l-beyân li ulûmi'l-Kur'ân ve el-Hac ale'l-mezâhibi'l-hamse (Beş Mezhebe Göre Hac İbadeti) gibi eserler de yayımlamıştır.¹

Zamanının Ezher Üniversitesi Şeyhi Mahmud Şeltût'un 1378/1959 yılındaki Caferiliğin hak mezhep olduğu yönündeki fetvası dönemin çok önemli gelişmelerden birisidir. Şeltût'a Ehl-i Sünnet'in dört mezhebine göre amel edileceği ancak bunlar arasında Şii-İmâmiye ve Zeydiye'nin olmadığı sorulduğunda şeyhin cevabı şu yönde olmuştur:

1. İslam, mensuplarına belirli bir mezhebe tabi olmayı gerekli kılmamıştır. Aksine şöyle deriz, her Müslümanın her şeyden önce sahih bir şekilde nakledilen ve ahkâmı kendine özgü kitaplarda müdevven olan herhangi bir mezhebi taklit etme hakkı vardır. Böylesi bir mezhebi taklit eden birinin başka bir mezhebe geçmesinde de bir beis yoktur.

---

1. Üzüm, 1998, s. 172-173.

2. Şii -İmami- İsnâ aşerî olarak bilinen Caferi mezhebi, sair Ehl-i sünnet mezhepleri gibi şer'an kendisiyle amel etmenin caiz olduğu bir mezheptir. Müslümanların bunu bilmeleri ve belirli bir mezhep için haksız bir şekilde taassup içerisinde bulunmaktan kurtulmaları gerekmektedir. Ne Allah'ın dini ne de şeriatı bir mezhebe bağlı veya bir mezheple sınırlıdır. Herkes (mezhep imamları) Allah Teâlâ nezdinde makbul müctehidlerdir. Nazar ve istidlale ehil olmayanların müctehidleri taklidleri ve fıkıhlarında onlara tabi olmaları caizdir. Bu konuda ibadetler ve muamelat arasında bir fark yoktur.”¹

Şii ve Sünni mezheplerini yakınlaştırma konusunda ismi zikredilmesi gereken önemli bir alim de İran İslâm devrimin önderi Ayetullah İmam Humeyni'dir. O, eserlerinde, konuşmalarında, toplantılarında, hutbelerinde ve söyleşilerinde sık sık Şii ve Sünni mezhepleri arasında yakınlaşmasının gerekliliğini vurgulamıştır.

Onun Şiilere yönelik olarak Sünni bir imamın arkasında namaz kılmanın caiz olduğu yönündeki fetvası Şii dünyası için az önce zikri geçen Şaltut'un fetvasının Sünni dünyası için olduğu kadar önemlidir. Ayetullah İmam Humeyni, Şiiler ile Sünnilerin kardeş olduğunu ve bu yüzden de Müslümanlar arasındaki ihtilafların izale edilmesi gerektiğini sıklıkla belirtmiştir.

Müslümanlar mabeynindeki ihtilafların gerçekte yapay olduğunu ve Emperyalist devletlerin bir oyunu olduğunu belirten Ayetullah İmam Humeyni'nin konu ile ilgili bazı sözlerine şöyle örnek verilebilir: “Biz Müslümanlar Şii ve Sünni aynıyız ve kardeşiz. Eğer birisi Müslümanların arasını ayıracak bir söz ederse bilin ki, o ya cahildir ya da

---

1. Kaplan, 2013, s. 260.

Müslümanların arasına nifak tohumu ekmek isteyen art niyetli bir insandır.”¹

“Müslümanların bir kısmı Şii ve bir kısmı da Sünnidir. Bu bizim aramızda ihtilafa ve ayrışmaya neden değildir ve olmamalıdır. Biz hepimiz kardeşiz ve bizi birbirimizden ayırıştıran tüm ihtilaflardan uzak durmamız gerekmektedir. Bizlerin Müslüman Kur'an ve tevhid ehli olduğumuza odaklanmamız lazım.”²

“Şia ve Ehl-i sünnet arasında ayırım çıkartmak isteyenler ne Şiadırlar ne de Ehl-i sünnettirler. Aslında onlar Müslüman da değildirler. Şiilerin menfaati Sünnilerin menfaatidir ve biz hepimiz kardeşiz. Aranızda ayrımcılık ve ihtilaf çıkartmaktan kaçınınız. Zira bu tür ihtilaflar, İslâm'a zarar vermektedir.”³

“Milliyetçilikten daha tehlikeli ve üzüntü verici durum, Ehl-i sünnet ile Şia arasında ihtilaf çıkartmaktır. Bu durum, İslâm ve iman kardeşleri arasında düşmanlık ve fitneye sebebiyet verir.”⁴

“Emperyalist devletler, sömürmek istedikleri İslâm devletlerinde Şii ve Sünni diye ayrılık çıkartırlar.”⁵

Ayetullah İmam Humeyni, Müslümanların ittihadı için bazı pratik adımlar da atmıştır. Örneğin o, her Ramazan ayının son Cuma gününün “Dünya Kudüs Günü” olarak kutlanmasını salık vermiştir. Ayrıca o, her yılın Rebiülevvel ayının 12-17 haftasını “Vahdet Haftası” olarak ilan etmiştir.

---

1. İmâm Humeynî, 1384, c. 6, s. 133.

2. a.g.e, c. 13, s. 54.

3. a.g.e, s. 381.

4. a.g.e, s. 209.

5. a.g.e, c. 1, s. 374.

İran İslâm Cumhuriyetinin anayasasında, Ayetullah İmam Humeyni'nin vahdet ve diyalog yönündeki fikirlerinin etkisi görülebilmektedir. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın (Kânûn-ı Esâsî-yi Cumhûri-yi İslâmî-yi İrân) Genel Esaslar Bölümündeki 12. Esasında “İran'ın resmi dininin İslam, mezhebinin İsnâ aşeri- Caferi olduğu ve bu hususun ebediyen değiştirilemeyeceği” belirtilmiştir.

Aynı maddenin devamında “Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli ve Zeydi gibi diğer İslam mezheplerine kâmil manada saygı duyulduğu ve bu mezhep bağlarının mezheplerine ait merasimlerini kendi mezheplerine göre gerçekleştirmede özgür oldukları, dini eğitim-öğretim hususunda; ahvâl-i şahsiye (evlilik, boşanma, miras ve vasiyet) ve bu konudaki anlaşmazlıklarda mahkemelerde resmiyete haizdirler.

Diğer mezhep müntesiplerinin haklarının korunması ve meclislerinin salahiyetleri dâhilinde kalmak kaydı ile sayıca en fazla mensubu olan mezhebe bakılarak yerel kararlar alınabilir” diye kaydedilmiştir.”¹

1990 yılında Ayetullah Ali Hamaney'in direktifleri doğrultusunda Tahran'da Mecmau'l-Âlemî li't-Takrîb beyne'l-Mezâhibi'l-İslâmiyye (Uluslararası İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Konseyi/ Mecme-u Cihânî-yi Takrîb-i Mezâhib-i İslâmî/ The World Forum for Proximity of Islamic Schools of Thought) adlı bir kurum kurulmuştur.

Bu konseyin nihai hedefi, tek bir İslam ümmeti idealinin tahakkuku amacıyla İslam mezhepleri mensupları arasında uyum ve koordinenin derinleştirilmesi ve bilinç seviyesinin artırılması, karşılıklı saygının takviyesi, her hangi bir mezhebi ayırım ve

---

1 <http://www.divan-edalat.ir/show.php?page=base>, 21/07/2017.

farklılık gözetilmeksizin Müslümanlar arasında İslami kardeşlik bağlarının sağlamlaştırılmasından ibarettir. Bu konseyin stratejisini beyan eden programın mezhepler arası yakınlaşmanın esaslarının anlatıldığı ikinci faslında “İslam vahdetinin gerçekleştirilmesinin diğer tüm hükümlere oranla en önemli hüküm olduğu” vurgulanmıştır.

Bu konsey önderliğinde Mekke, Ankara, Halep, Londra, Tanzanya, Beyrut, Pakistan, Dımaşk, Naibori, İstanbul, Moskova, Hindistan gibi değişik birçok ülke ve şehirde takrib bağlamında onlarca toplantı, konferans, sempozyum ve panel düzenlenmiştir. Konsey çalışmaları kapsamında her yıl İran'dan birçok İslam ülkesine ziyaretler düzenlenmektedir. Birçok İslam ülkesinden de davetçiler çağırılıp İran'da misafir edilmekte ve takrib bağlamında fikir alışverişinde bulunmaktadır. Bu konsey, İslam ülkelerindeki kurum ve kuruluşlarla işbirliği içinde olduğu gibi İran'daki diğer ilmi ve kültürel kurumlarla da işbirliği içindedir.

Bu konseyin “İlmi Araştırmalar Merkezi” adında bir alt kurumu vardır. Bu merkez tarafından takrib bağlamında birçok kitap yayımlanmıştır. Ayrıca kütüphane hizmeti de veren bu merkez, her yıl vahdet haftası takrib konusunda yılın kitabını seçmekte ve bu konuda doktora yapanlara mali yardımda bulunmaktadır. Ayrıca konseyin “taghribnews” adında bir haber sitesi de bulunmaktadır.¹

Ayetullah Ali Hamaney'in emri doğrultusunda bu konsey çatısı altında her yıl Vahdet haftasında “Uluslararası İslam Birliği Konferansı” adı ile Tahran'da sempozyum düzenlenmektedir. 2016 yılı itibarı ile bu sempozyumların sayısı 30'u bulmuştur.²

1. <http://www.taghribnews.com>, 23/07/2017.

2. <http://www.taghrib.org/farsi/pages/tex2.php?tid=19>, 23/07/2017.

Konseynin diğer ülkelerde ve merkezlerde takrib bağlamında gerçekleştirmiş olduğu bazı sempozyum, konferans ve toplantılara şöyle örnekler verilebilir: Her sene Mekke’de Zilhicce ayının 5-6. günlerinde farklı mezhep ve cinsiyete sahip Müslüman âlimlerin katıldığı takrîb toplantıları yapılmaktadır.

Türkiye’de Ankara’da 28-29 Zilhicce 1415’de İranlı ve Türk araştırmacıların katıldığı “Kur’an ve Sünnet’te İman ve Küfür” konulu sempozyum gerçekleştirildi. Seyyid Cemaleddin el-Afganî’nin vefatının 100. yılı münasebetiyle Şevval 1417’de Tahran ve Hemedan’da uluslararası toplantılar düzenlendi.

Halep’te Şevval 1420’de “Uluslararası Mezheplerarası Takrîb Toplantısı” düzenlendi. Ayetullah Seyyid Hüseyin el-Burucerdî ve Mahmud Şeltût anısına Şevval 1422’deki bir toplantı düzenlendi. Seyyid Muhsin el-Emin anısına Suriye’de 1423 yılında bir toplantı düzenlendi. Tanzanya Dârü’s-Selam’da “Kur’an ve Sünnet Açısından Vahdet Kongresi” gerçekleştirildi.

Beyrut’ta “İmam Sadık ve İslam Mezhepleri” ve “İslam Ümmetinin Birliği ve Geleceği” başlıklı toplantılar gerçekleştirildi. Moskova’da “İslam Ümmetinin Birliğinin Medeniyet Ufukları” başlıklı bir toplantı gerçekleştirildi. 21 Eylül 2013’te Londra’da “Mezhepçilikle Mücadelede ve Toplumun Korunmasında Takrib’in Rolü” başlıklı uluslararası bir toplantı düzenlendi.¹

Takrib bağlamında 1413/1992 yılında Ayetullah Ali Hamaney’in direktifi ile konseye bağlı “İslam Mezhepleri Üniversitesi” (Câmiatü’l-Mezâhibi’l-İslâmiyye/Dânişgâh-i Mezâhib-i İslâmî) kurulmuştur. Bu üniversitede Ehl-i sünnet mezhebine mensup olan öğrenciler de okuyabilmektedir.²

---

1. Kaplan, 2013, s. 268; Üzümlü, 1998, s. 468.

2. <http://mazaheb.ac.ir>, 12/07/2017.

Yukarıda adı geçem konsey ve ona bağlı diğer kurum ve kuruluşlar dışında da bazı kurum ve kuruluşlar takrib konusunda hassasiyete sahiptirler. Örneğin “Dünya Talebeleri Birliği” 80’li yıllarda İslam ülkelerine saldırılması sonucu İmam Humeyni’nin İslam birliği oluşturma ve Müslümanlar arasında yakınlaşmanın sağlanması doğrultusundaki sözleri üzerine kurulmuştur.

Şimdi 27 İslam ülkesinden 35 öğrenci kuruluşu ile çalışmalarını yürütmektedir. Bu birliğin başlıca amaçlarından birisi Müslümanlar arasında birlik ve beraberlik, yardımlaşma ve bir arada olabilmenin gerçekleştirilmesidir.¹

Diğer kurum ve kuruluşların yaptığı takrib konulu çalışmalara bir örnek de 20/Aralık/2016 tarihinde İran’ın Erak şehrinde “İmam Humeyni ve Rehberlik Makamının fikirlerinde İslam Mezheplerinin Yakınlaştırılması” başlığı ile gerçekleştirilen sempozyumdur.²

İran dışındaki bazı Müslüman ülkelerde de az da olsa takribe hizmet eden çalışmalar yapılmıştır. Örneğin 30 Nisan 2015’te Türkiye’de bulunan Eskişehir Osmangazi Üniversitesi bünyesinde Ortadoğu Araştırma Uygulama Merkezi, İlahiyat Fakültesi ve Eğitim Fakültesi tarafından ortaklaşa “Ortadoğu’da Güncel Meseleler ve Mezheplerarası Diyalog” başlıklı uluslararası bir konferans düzenlenmiştir.³

Türkiye’deki Caferilere ait “Caferider” de, Kutlu Doğum ve Vahdet Haftası nedeniyle İstanbul’da 14-15 Nisan 2007 tarihlerinde “Fikirde Uzlaşma Eylemde Birlik Sempozyumu” adlı bir uluslararası bir sempozyum gerçekleştirdi.

---

1. <http://www.mwfpress.com/vdcb.Ob8urhbz0iupr.html>, 12/07/2017.

2. <http://taqribemazaheb.araku.ac.ir/fa>, 12/07/2017.

3. <https://www.facebook.com/EsoguWEB/posts/901838586546871>, 13/07/2017.

Bu sempozyuma Türkiye, İran ve Irak'tan takrib yanlısı bir çok alim katılmıştır.¹

Malezya'da "Islamic Renaissance Front" (IRF), "International Institute of Advanced Islamic Studies" (IAIS) ve "Malaysia Islamic Book Trust" (IBT) kuluşları tarafından Şii- Sünni birliğinin oluşturulması için 10 Mart 2013 tarihinde "International Seminar on Islam Without Sectarianism" adlı bir konferans düzenlendi.²

12/09/2016 tarihinde Lahor'da Pakistan'daki Şii ve Sünni bazı alimler 5 saat süren bir toplantının ardından 5 maddelik bir bildiri yayınladılar. Bu bildiride Şii ve Sünniler'in birbirlerine saygı duymaları ve birbirlerini tekfir etmemeleri gerektiği gibi maddeler yer almıştır.³

Bu bölümde kısaca ve kronolojik olarak Şii ve Sünni mezheplerinin yakınlaşması ve aralarında diyalog kanallarının açık tutulması için yapılan bazı önemli çalışmalar, girişimler ve bu gayretlerin sahipleri kısaca aktarılmış oldu.

İNTERNETLE BERABER DİYALOG VE YAKINLAŞMA ÇALIŞMALARI

Bir önceki bölümde hakkında genişçe bilgi verilmiş olan "Uluslararası İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Konseyi", 2001'de kendi adı ile bir internet sitesi kurmuştur. Bu site, şuan 4200 megabaytlık bir malumata sahiptir.

Site ana ve alt menülerde kendisi ve ona tabi olan kurumlar hakkında bilgiler ve haberler sunmaktadır. Sitedeki bilgi ve haberler de devamlı surette güncellenmektedir.

---

1. <http://www.caferider.com.tr/yazdir.php?id=6131&t=H>, 12/07/2017.

2. <http://www.iais.org.my/e/index.php/events-sp-1744003054/past-events/410-international-seminar-on-islam-without-sectarianism.html>, 12/07/2017.

3. <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13920912000129>, 13/07/2017.

Sitede süreli yayımlardan et-Takrib Net dergisinin 3, Risâletü'l-İslâm dergisinin 60, Risâletü't-Takrîb dergisinin 72 ve Sekâfetü't-Takrîb dergisinin 63 sayısına birden ulaşmak mümkündür. Siteyi bugüne kadar 25 174 690 kişi ziyaret etmiştir.¹

Uluslararası İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Konseyi'ne bağlı haber ajansı olan "<http://www.taghribnews.com/>" sitesi öncelikle konsey ve takrib ile ilgili haberleri internet üzerinden kullanıcılarına ulaştırmaktadır. Bunun yanı sıra toplum, politika, dinler, kültür, bilim, teknik ve insan hakları ana menüleri ile ilgili konularda dünyadan haberler sunmaktadır.

Bu haber sitesi İngilizce, Farsça, Orduca, Fransızca ve Arapça gibi dillerde hizmet verirken büyük oranda Sünni olan insanların konuştuğu Türkçe ve Kürtçe dillerinde hizmet vermemektedir.²

"İran İslam İnkılabı Yüksek Kültür Şurasına" bağlı Ehl-i Sünnet İlim Medreselerinin Programları Genel Sekreterliği" takrib çalışmalarına yer vermektedir. İnternet sitesinde takrib ile ilgili makaleler ve güncel gelişmelere yer verilmektedir. Ayrıca bu sekreterlik bünyesinde "Fasılname" adında bir dergi de çıkartılmaktadır.³

Sözü edilen siteler dışında "Dünya Müslüman Kadınlar Birliği"ne ait bir internet sitesi bulunmaktadır. Site, kullanıcılarına Arapça, İngilizce ve Farsça dillerinde hizmet sunmaktadır.

Bu sitede birçok Sünni ve Şii Müslümanın konuştuğu Türkçe, Kürtçe, Orduca vb. dillere yer verilmemiştir. Site; birliğin tanıtımı, hedefleri ve görevleri, birliğin teşkilat yapısı, gerçekleştirdiği önemli işler, açıklamalar, raporlar,

1. <http://www.taghribnews.com/en/>, 12/07/2017.

2. a.g.e.

3. <http://www.dmsonnat.ir/Article-Type51.aspx>; <http://hablolmatin.dmsonnat.ir>, 12/07/2017.

ilmi makale ve araştırmalar, haberler, konferans ve toplantılar, İslam âlemindeki bayanlarla ilgili bilgiler ve haberlere yer vermektedir.

Sitede aktif etkileşim sağlanması için soru cevap, anket ve konuşma odaları gibi bölümler de mevcuttur. Sitedeki haberler menüsünde kadın ve aile, tek ümmet, barış ve insan hakları gibi başlıklar altında dünyadaki bu hususlarla ilgili gelişme ve haberler verilmektedir. Bu birliğin tanıtım yazısında, birliğin Müslüman veya Müslüman olmayan ülkelerde ikamet eden Sünni ve Şii takrib yanlısı tüm Müslüman kadınların bu birliğe üye olması için çalıştığı belirtilmiştir.¹

Merkezi Kum'da bulunan "İslam Mezhepleri Eğitim ve Araştırma Merkezi" internet sitesi aracılığıyla da çalışmalarını tanıtmakta, sürdürmekte ve böylece İslam mezheplerinin yakınlaşma ve diyaloguna katkıda bulunmaktadır. Sitede kullanıcılara Arapça, İngilizce ve Farsça dillerinde hizmet sunulmaktayken Türkçe, Kürtçe, Orduca vb. dillere yer verilmemiştir.

Sitede mezhepler arası takrib ve diyaloga hizmet edebilecek Ehl-i Sünnet mezheplerinin itikadi ve ameli fıkhi ile ilgi birçok malumat vardır. Sitede soru cevap faslı olsa da kullanıcıların pasif olduğundan tek yönlü bir etkileşim gerçekleşmektedir. Merkez, faaliyetlerini eğitim ve araştırma diye iki başlık altında toplamıştır. Merkez tarafından en son Şii ve Sünnilerin katılımı ile İran Zahedan'da 28. "İslam Mezhepleri İlim ve Tahkik Sempozyumu" gerçekleştirildi.

Sempozyumda "Fıkıh ve Kelam Komisyonu" İslam'da cihad konusunu ele aldı. Merkezin internet sitesi, mezhepler arası takrib ve diyalog bağlamında telif edilen eserleri,

---

1. <http://gamwomen.org>, 12/07/2017.

eserlerin müelliflerini tanıtmakta ve bu türden eserlerin nerede ve nasıl temin edilmesi sadedinde iletişim bilgileri bile vermektedir.

Örneğin sitede Muhammed Âşık İlahî'nin kaleme aldığı Vahdeti Sağlayan Unsurlar ve Vahdetin Önündeki Engeller adlı eserin nasıl ve nereden temin edileceğine dair bilgiler yer almaktadır. Sitenin ana menülerinden birisinin adı “soru-cevap” olsa da yine bu sitede de kullanıcılar pasif durumdadırlar.

Bir başka önemli bir kurum olan “Tebyan Kültür ve İletişim Merkezi”nin internet sitesi “<http://www.tebyan.net>” çeşitli dini konuları, İslam dinin zengin kültürünü ve İslamî görüş ve yorumları geliştirmek hedefiyle 11 Eylül 2001’de kurulmuştur. 2002 yılında resmi web sitesi olarak faaliyetlerine başladı. Şimdi değişik ve yeni konu ve makaleleri 8 dünya dilinde Arapça, İngilizce, Fransızca, Rusça, Urduca, Türkçe, Malice ve Kürtçe kullanıcılarına sunmaktadır.

Ancak bu merkezin web sitesinde ne ana menüler de ne de alt başlıklarda takrib ve diyalog ile ilgili bir bölüm bulunmamaktadır. Sadece Fethi Şikâkî’ye ait “Şii-Sünni İhtilafı Yapay Bir Kavga” adı ile bir makale yer almaktadır. Bu siteyi şu ana değin 81 570 834 kişi ziyaret etmiştir.¹

Türkçe ve Azerice dilerinde hizmet veren “Shiamuslim.com” adlı site kuruluş amacı olarak İslam toplumu içerisine ekilmiş fitne unsurlarını temizlemek ve bilgi kirliliğini yok etmek olarak belirtmiştir.

Devamla kuruluş gerekçesinde şunlar yazılmıştır: “Müslümanların birlik olmasını önlemek için mezheplere, mezhep önderlerine iftiralar isnat ederek Müslümanları

---

1. <http://www.tebyan.net/index.aspx?pid=49515>, 14/07/2017.

birbirine düşman etmelerini önlemek adına bu web platformunu oluşturduk. Bu iftiraları ortadan kaldırarak Müslümanların birlik ve beraberlik içerisinde yaşaması gerekliliği konusunda çalışmalara başladık.”¹

Ancak bu sitede de aktif etkileşim sağlayacak soru ve cevap, anket veya sohbet odaları bulunmamaktadır.

Türkiyedeki Şii Müslümanlara ait olan Türkçe haber sitesi “<http://welayet.com/fecr-i-sad-k/sayi-1.html>” sitesinde takrib veya diyalog ile ilgili bir başlık veya bölüm bulunmamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığına bağlı Türkiye’de din hizmeti veren en büyük resmi kurum Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. “Uluslararası İslam Mezheplerini Yakınlaştırma Konseyi”yi tarafından gerçekleştirilen toplantı ve sempozyumlara da katılan veya bazı yıllarda bu tür etkinliklere ev sahipliği yapan kurumun internet sitesi, İngilizce, Arapça, İspanyolca, Almanca, Rusça vb. dillerde hizmet verirken çoğunluğu Şii olan Müslümanların dili Farsça’ya ve yine Ortadoğuda birçok Şii ve Sünni’nin konuştuğu Kürtçe’ye yer vermemiştir.

Ayrıca kurum tarafından başlatılan Avrasya İslam Şurası’nda da takrib konusunda önemli çalışmalara imza atmış İran İslam cumhuriyeti yer almamaktadır.²

Merkezi Türkiye’de bulunan Caferilik mezhebini tanıtmaya, araştırma ve eğitim derneği “Caferîder”, 2012 yılında internet sitesini kurmuştur. Türkiye deki Caferilerin en büyük internet sitesi olan “<http://www.caferider.com.tr/index.php>” adlı sitede haberler, köşe yazıları ve bazen de takrib çalışmaları ile ilgili haber ve yazılar da yer almaktadır. Ancak bu sitede özel olarak takrib ve diyalog çalışmalarına ait bir başlık bulunmamaktadır.³

---

1. <http://www.shiamuslim.biz/hakkimizda>, 13/07/2017.

2. <https://diyanet.gov.tr>, 12/07/2017.

3. <http://www.caferider.com.tr/index.php>, 13/07/2017.

2014 yılında yayın hayatına başlayan Türkiye Caferilerinin çatı kurumunun internet sitesi "<http://www.zeynebiye.com>" 7 dilde dünyadan ve İslam ülkelerinden haberleri paylaşmaktadır. Mezhepler arası takrib, diyalog ve benzeri konularla ilgili zaman zaman haberlere ve yazılara yer veriliyor olsa da bir üst veya alt menü olarak takrib ve diyaloga yer verilmemiştir.

Bugün için sadece elektronik ortamda varlığını sürdüren dergi, gazeteler bulunduğu gibi basılı olduğu halde aynı anda internetten de yayımlanan dergi ve gazetelerin sayısı oldukça fazladır. Örneğin Türkiye’de takrib konulu bir dergi ve gazeteye rastlanmamaktadır. Ancak bazı hassas dönemlerde bazı alimler ve köşe yazarları takrib lehinde yazılar yazmaktadır.

Türkiye’de muhafazakar kesimin önemli isimlerinden fıkıh bilgini Prof. Dr. Hayreddin Karaman’ın Altınoluk Dergisi’nde yayımlanan “Birlik ve Kardeşlik İmandan, Tefrika Şeytandandır” adlı yazısı internette de yayımlanmıştır.¹

Dünya Müslümanlarından haberlerin verildiği “Ruhama” adlı internet sitesinde “Vahdet-i İslami” başlığı altında takrib çalışmaları ile ilgili haberler ve İslam mezhepleri ile ilgili bilgiler mevcuttur.²

1998’de kurulmuş Dünyadaki en çok kullanılan arama motoru Google’de Türkçe olarak “Mezhepler Arası Yakınlaşma” tamlaması yazıldığında 38 900 arama sonucu çıkmaktadır.

Google’de Türkçe olarak “Takrīb beyne’l-Mezâhib” tamlaması arandığında ise sadece 369 arama sonucu ile karşılaşmaktadır. Google de Arapça olarak “تقريب بين المذاهب” tamlaması arandığında 352 000, “التقريب بين السنة والشيعة” 70 500,

1. <http://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleNo=d248s056m1>, 12/08/2017.

2. <http://www.rohama.org/fa/list/12/82>, 12/07/2017.

“التقريب بين المذاهب” 166 000 arama sonucu elde edilmektedir. Google’de Farsça “تقريب بين مذاهب” tamlaması arandığında 1 760 000 arama sonucunu ulaşılmaktadır.

Google’de İngilizce olarak “Taqrib al-Madhahib” arandığında 2 670 sonuç çıkmaktadır. Arama sonuçlarına ve genel manada içeriklerine bakıldığında mezhepler arası yakınlaşma ve diyalog hususunun hem her iki tarafça içselleştirilemediği hem de olumsuz bakış açılarının ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır.¹

2009 yılında hizmete başlayan Bing adlı arama motorunda “Mezhepler Arası Yakınlaşma” tamlaması arandığında 21 700, “Takrîb beyne’l-Mezâhib” tamlaması arandığında sadece 53, “تقريب بين المذاهب” tamlaması arandığında 1.440.000, “التقريب بين السنة والشيعه” tamlaması arandığında 482 000, “التقريب بين المذاهب” tamlaması arandığında 1 300 000, “تقريب بين مذاهب” tamlaması arandığında 1 600 000 ve “Taqrib al-Madhahib” tamlaması arandığında 3 760 arama sonucuna ulaşılmıştır. Bir önceki paragrafın son kısmında söylenenler Bing arama motoru sonuçları için de geçerliliğini korumaktadır.

Aşağıda değişik konularda tüm Müslümanlara hizmet eden bazı internet siteleri bulunmaktadır. İçlerinden bazılarında takrib ile ilgili menüler veya köşe yazıları ve haberler bulunmaktadır.

Mezheplere karşı esnek olmaları ile beraber içerisinde takribe ait herhangi bir bilgi, haber ve yazı bulunmayan ve birçok değişik mezhepten Müslümanların ziyaret edip kendilerinden istifade ettiği aşağıdaki bazı sitelere takrib konulu haber, bilgi, yazı vb. hususlar eklenmesi bu konuda yapılabilecek önemli çalışmalardan olabilir:

---

1. Google, 19/08/2017.

- <http://www.noorlib.ir/view/fa/default>,
- <http://shamela.ws/index.php/main>,
- <http://www.islamic-relief.org>,
- <http://www.emdad.ir>,
- <http://uwt.org/site/default.asp>,
- <https://mou.ir/fa>,
- <http://urd.ac.ir/fa/index>,
- <http://www.vu.edu.pk>,
- <http://www.iium.edu.my>,
- <http://www.isam.org.tr>,
- <http://whhttp://tr.ircica.org/default.aspx>,
- <http://www.iaais.org.my>,
- <http://www.idsb.org>,
- www.discoverislamicart.org,
- <http://www.ahl-ul-bait.org>,
- www.alislam.org,
- <http://www.sistani.org>,
- <https://islamonline.net>,
- <https://www.islamicity.org>,
- <http://www.islamustundur.com>,
- <http://www.hajij.com/tr/articles/religious-articles-viewpoints>,
- <http://ahlesonnat.com>,
- <http://www.aqeedeh.com/book/cat/112>,
- <http://fa.islamtape.com>,
- <http://www.reddiyeler.com>,
- <https://islamhouse.com/tr/main>,
- <http://www.irangercegi.com>,
- <https://www.islam-tr.net>.

Dünyada 2 milyarı aşkın kullanıcısı olan sosyal iletişim ağı Facebook'ta Türkçe olarak “Mezhep Ayrılığının Sebepleri ve İslami Birliğin Oluşumu” adlı bir çalışma gurubu oluşturulmuştur. Ancak son erişim tarihi itibari ile sadece 22 üyesi bulunmaktaydı.¹

---

1. <https://www.facebook.com/groups/1504536486424811>, 13/07/2017.

Facebook'ta Türkçe olarak “Şii ve Sünni Kardeşirler” adlı gurubun ise 37 üyesi bulunmaktadır.¹

Facebook'ta Farsça veya Arapça takrib kelimesi girildiğinde pek bir şey bulunmamaktadır. Yaklaşık 500 milyona yaklaşan Twitter'da takrib ile ilgili haberler ve gelişmeleri paylaşılan Farsça dilinde “İslamicschools” adlı twitter kullanıcısı 2015 Ocak ayında tarihinde sayfasını açmış olup sadece ve 6 takipçisi 1 beğenisi bulunmaktadır.²

SONUÇ

İslam tarihi boyunca Şiilik ve Sünnilik arasındaki tafih ihtilaflar üzerinden Müslümanları birbirlerine kırdırtan art niyetli insanlar ve onların yıkıcı faaliyetler var olmuşsa da buna karşılık her dönemde bu mezhepler arasında birlik ve beraberlik sağlamak için de gayretler gösterilmiştir.

İtikadi ve ameli ihtilafların daha çok siyasi figürler tarafından çatışmaya ve ayrılığa dönüştürüldüğü Şii ve Sünni Müslümanlar arasındaki önyargılar ve güvensizlik her dönemde aşılması gereken önemli bir eşiktir. Zira hala birçok Şii Sünnileri birçok Şii de Sünnileri bidat işlemekle veya tam bir mümin olmamakla ittiham edebilmektedir.

Mezhep taassubu konusunda aşırı giden bazıları ise diğer mezhepteki kardeşlerini ayrı bir dindeymiş gibi görmektedirler.

Bu yüzden her iki mezhepten birçokları bugün bile mezhepler arası yakınlaşma ve diyalog çalışmalarını küçümsemekte ve faydalı olduğuna inanmamaktadır.³

Başta Şii ulema ve İran devletinin desteklemesi ile takrib bağlamında bu son yüzyılda yapılan çalışmalar geçmiş asırlarda yapılmış bu yöndeki çalışmalara oranla çok daha önemli ve büyüktür.

1. <https://www.facebook.com/groups/167788243277411>, 13/07/2017.

2. <https://twitter.com/TaghribMazaheb>, 13/07/2017.

3. el-Kafârî, 1429, s. 799, 801, 853; Üzümlü, 1998, s. 178; es-Sibâî, 1978, s. 20-22.

Çünkü bu yüzyılda birçok Şii ve Sünni Müslüman hem kurum olarak hem de bireysel manada takrib çalışmalarından etkilenerak mezhepler arasındaki ihtilafın ve ayrılıkların giderilmesi ve beraberlik için olunabilmesi için çalışmıştır. Bu meyanda kurulan kurumlar, gerçekleştirilen sempozyum, panel, konferans ve toplantılar; telif edilen kitap ve makaleler; yayımlanan dergi ve gazeteler; yayınlanan televizyon ve radyo programları örnek verilebilir.

İnternetin ortaya çıkması ile takrib yani mezhepler arası yaklaşma ve diyalog için daha geniş bir alan açılmış oldu. İran İslam Cumhuriyeti başta olmak üzere bu yönde gayret sahibi olan örgüt, kurum ve özel bireyler önceden bu alanda yapmış oldukları ve/veya yapıyor oldukları çalışmaları ve etkinlikleri artık internete taşımışlardır.

Mezhepler arası yaklaşma ve diyalog hususunda kuşkusuz internet/sanal alem ile büyük bir aşama kaydedilmiştir. Çünkü internet ile mekan ve zaman sınırlaması olmadan iletişim ve etkileşim gerçekleştirilebilmektedir. Mezhepler arası yaklaşma ve takrib bugünün Müslüman dünyasında artık her zamankinden daha çok bilinmektedir.

Ancak takrib bağlamında hizmet veren internet sitelerinin algı, içerik, objektiflik, nitelik ve nicelik konusunda hala bazı eksik yanları bulunmaktadır.

Örneğin nüfusunun çoğunluğu Sünni Müslümanlardan oluşan Türkiye’de Sünnilere ait hiçbir kurumda veya internet sitesinde takrib veya mezhepler arası diyalog başlıklı bir üst veya alt menüye rastlanılmaktadır.

Başka bir diğer önemli eksiklik ise takrib konusunda hizmet veren veya takribe meyilli olan sitelerin önemli bazı dillere yer vermemiş olmalarıdır.

Ayrıca birçok sitede kullanıcı ve ziyaretçi ile aktif iletişim olanakları mevcut değildir. Bir de takrib

meselesinin birebir herhangi bir devletle veya bir devletin salt milli çıkarları ile ilişkilendirilmemesi ve bunun böyle algılanması gerekmektedir. Zira bu sorun bir bütün olarak tüm İslam âleminin en önemli sorunudur ve devletlerin çıkar ve milli menfaatlerinin üstünde olmalı, böyle anlaşılmalı ve herkes tarafından böyle algılanması sağlanmalıdır.

Bu durum gerçekleşirse bu çalışmalar amaçlarına daha çok hizmet edebilirler. Zira internetteki en fazla tıklanan arama motorlarında takrib ile ilgili arama sonuçları ve bu sonuçlar içindeki olumsuz bakış açıları ve yargılar bunu göstermektedir.

Bunların yanı sıra takrib ve diyaloga hizmet eden mevcut sitelerde veya ayrı açılacak sitelerde kullanıcı ve ziyaretçilerle aktif iletişim sağlanabilir. Bu tek yönlü iletişimin kuruluşunu, buyurganlığını ve sıkıcılığını giderip kullanıcıları da bu amacın doğruluğuna, lüzumiyetine inanır ve bu amaca hizmet eder hale getirebilir. Zira insanlar çabaları ile elde ettikleri ve kendilerine ait olduklarına inandıkları bilgiyi ve hususları daha çok sahiplenirler.

İnternet ile mezhepler arası takrib ve diyalog çalışmaları akademik ve ilmi düzeyde görünürlüğünü ve etkisini artırmıştır.

Ancak bu tür çalışmaların kadın, çocuk ve gençliği de içine alacak araçlarla yapılması önem arz etmektedir. Örneğin internet ortamında çocuk, kadın ve gençlerin en rağbet ettikleri ve saatlerinin çoğunu geçirdikleri sosyal iletişim ağları Facebook ve Twitter takrib ve diyalog bağlamında yeterince kullanılamamaktadır.

Alim ve akademisyenlerin dışında diğer Müslüman kitlelerin de bu konuya ilgisini çekmek faydalı olabilir.

Bunun için de dünya çapında üne sahip olan İran sinemasından yararlanılabilir. Bugün İran sineması tarafından üretilen bir çok dini film tüm dünyadaki Müslümanların beğenisini kazanmıştır ve ilgisini çekmiştir. Sinema, çizgi film ve belgesellerle takrib ve diyalog çalışmaları hem daha etkili olabilir ve hem de daha büyük kitlelere ulaşabilir.

Kaynaklar

1. Çelenk, Mehmet., “Safevîler Döneminin Şîî-Sünnî İlişkileri Üzerindeki Etkisi”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013): 63-85.
2. Haberli, Mehmet., (2015), **Sanal Din, Açılım Kitap**, İstanbul; İslam ve İnternet Dijitalleşen Din, Köprü Kitapları, İstanbul, 2015: 45-68.
3. Hakyemez, Cemil., (2009), **Osmanlı-İran İlişkileri Çerçevesinde Şîî-Sünnî İttifak Arayışları (1514-1909)**, Çorum: Hitit Kitap.
4. İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî., (1979), **Târîhu'l-Medîneti'n-nebeviyye**, **thk**, Cidde: Fehim Muhammed Şaltût.
5. İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî., (1987), **el-Kâmil fi't-târîh**, **thk**, Ebü'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, 1. baskı, 11 cilt, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
6. İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Menî ez-Zührî el-Basrî, **Tabakâtü'l-Kübrâ**, Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.
7. İmâm Humeynî., (1384), **Sahîfe-i İmâm Humeynî**, Tahran: Müessese Tanzîm ve Neşr-i Âsâr İmâm Humeynî.
8. Geçit, M. Salih., “Şîî-Sünnî Diyalogunda Temel Esaslar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9 Sayı: 45 Volume: 9 Issue: 45 (Ağustos 2016).
9. el-Kafârî, Nasır b. Abdullah Ali., (1429), **Mesele takrîb beyne Ehl-i sünne ve Şîâ**, İntişârât-ı Hakîkat.
10. Kaplan, Doğan., “İran'da Şîî-Sünnî Yakınlaştırma Çalışmaları”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2 (Güz 2013): 257-274.

11. el-Kuleynî, Ebû Cafer Muhammed b. Ya'kûb er-Râzî., (1981), **el-Usûl mine'l-kafi**, Beyrut: Dâru's-Sa'b.
12. el-Kummî, Şeyh Sadûk Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Babeveyh., (1981), **Men lâ yehduruhu'l-fakih**, Beyrut: Dâru's-Sa'b.
13. el-Kuncî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Yûsuf el-Kuncî eş-Şâfiî., (1404), **Kifâyetü't-tâlib fi menâkibi Alî b. Ebî Tâlib**, Dâru İhyâi Turâsi Ehli'l-Beyt.
14. es-Sadr, Musa., (2007), **Kelimâtu'l-kisâr li-İmâm Mûsü es-Sadr**, Merkezu Nûn.
15. es-Sibâî, Mustafâ., (1978), **Mekânetü's-Sünne fi't-teşrîi'l-İslâmî**, 2. Baskı, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
16. el-Şenkitî, Muhammed b. el-Muhtâr., (2016), **Eserü'l-Hurûbu's-Salibiyye alâ alâkatü's-Sünniyye eş-Şiiyye**, Beyrut: Dâru'l-Beyza.
17. Üzüm., “İlyas, Şii-Sünni Yakınlaşması: Dâru't-Takrib Tecrübesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi* “Takrîbü'l-mezâhib”, *DİA*, Sayı 2 (1998): 171-185.
18. <http://mazaheb.ac.ir/>
19. <http://www.hasanonat.net/>
20. <https://diyanet.gov.tr/>
21. <http://shamela.ws/index.php/main>
22. <https://samidamar.wordpress.com>
23. <https://www.tasnimnews.com/tr/news>
24. <http://www.divan-edalat.ir/show.php?page=base>
25. <http://www.taghrib.org/farsi/pages/tex2.php?tid=19>
26. <http://www.taghribnews.com/en/>
27. <https://twitter.com/TaghribMazaheb>
28. <http://www.farsnews.com/newstext.php?nn=13920912000129>
29. <http://www.caferider.com.tr/yazdir.php?id=6131&t=H>
30. http://dergi.altinoluk.com/index.php?sayfa=yillar&MakaleN_o=d248s056m1 <http://www.rohama.org/fa/list/12/82>
31. <http://www.mwfpress.com/vdcb.0b8urhbz0iupr.html>
32. <http://www.dmsonnat.ir/Article-Type51.asp>
33. <http://hablolmatin.dmsonnat.ir/>
34. <http://www.iais.org.my/e/index.php/>
35. <http://www.caferider.com.tr/index.php>
36. <http://www.shiamuslim.biz/>
37. <http://www.noorlib.ir/view/fa/default>

38. <http://uwt.org/site/default.asp>
39. <https://mou.ir/fa/>
40. <http://urd.ac.ir/fa/index>
41. <http://www.vu.edu.pk/>
42. <http://www.iium.edu.my/>
43. <http://www.isam.org.tr/>
44. <http://whhttp://tr.ircica.org/default.aspx>
45. <http://www.iais.org.my>
46. <http://www.idsb.org/>
47. <http://welayet.com/fecr-i-sad-k/sayi-1.html>
48. <https://www.facebook.com/EsoguWEB/posts/901838586546871>
49. <https://www.facebook.com/groups/1504536486424811/>
50. <https://www.facebook.com/groups/167788243277411/>
51. <https://twitter.com/TaghribMazaheb>

پښتونستان ګاونډي علوم او مطالعات فرېنډي
پرتال جامع علوم انساني